

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

В. О. Грушецька

УДК [(316.728+391): 636.0835(636.32/38)]:234.86»18/19»

ТРАДИЦІЙНА КУЛЬТУРА КРИМСЬКИХ ЧАБАНІВ ЧАТИР-ДАГУ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ І КОСТЮМ

Розкриті особливості життя та побуту кримських чабанів Чатир-Дагу ХІХ – початку ХХ ст. На підставі письмових джерел особистого походження уточнені пішохідні маршрути підйому на плато, охарактеризовані умови сезонного перебування чабанів на пасовищах, пов'язаних з рельєфом місцевості та природно-кліматичними особливостями вищевказаного гірського масиву. Досліджені соціально-вікова характеристика і спеціалізація чабанів, виявлена форма оплати праці. Проаналізовані окремі елементи побуту (житло, їжа) і специфіка професійного костюма вівчарів, пов'язаних з повсякденним життям чабанів Чатир-Дагу.

Ключові слова: вівчарство, чабани, Чатир-Даг, традиційна культура, повсякденне життя, костюм.

«Олан ашар ойнунга кетер, чобан ашар коюнга кетер»
(Парубок поїсть і йде грати, а чабан поїсть і йде до овець)
кримськотатарське народне прислів'я¹

Кожний народ має свої особливості життєдіяльності та побуту. Проблематика дослідження та подальша реконструкція повсякденного життя кримських чабанів – спеціалізованих пастухів овець – мало досліджений феномен, проте вони вкрай необхідні не лише для більш повного розуміння окремих аспектів соціальної історії кримських народів, але й для вивчення традиційно-по-

¹ Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурасов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 52.

бутової культури професійних пастухів загалом. Протягом багатовікової історії розвитку даного роду занять у місцевих мешканців з'явилися власні традиції та особливості побуту, пов'язані з розведенням овець в Кримських горах.

Особливості географічного положення Кримського півострова зумовили нерівномірну ступінь відвідування мандрівниками та дослідниками його окремих регіонів. Проте більшість з них обов'язково включала в свої маршрути візит до Чатир-Дагу. Завдяки цьому основними джерелами дослідження даної проблематики є путівники та записки мандрівників і краєзнавців, які залишили різноманітну інформацію про життя кримських вівчарів на пасовищах Чатир-Даг-яйли з метою ознайомлення майбутніх читачів з їхньою традиційно-побутовою культурою і специфічними умовами перебування в Кримських горах. Згідно зі спостереженнями А. Я. Бесчинського [2], Є. Л. Маркова [19], Г. Абдулаєвої [1], О. Чеглок (літературний псевдонім, справжнє ім'я О. О. Усов – прим. авт.) [34; 35], П. С. Палласа [24; 25, с. 172-191], С. О. Качіоні [14], єпископа Гермогена (у миру Г. Є. Долганов) [7] та ін., Чатир-Даг був для кримських вівчарів своєрідним центром чабанської культури, де вони жили протягом багатьох місяців, облаштовували свій побут, мали власні правила перебування і займалися господарчою діяльністю, пов'язаною з випасом і доглядом овець на пасовищах цього гірського масиву.

Відомості про зовнішній вигляд кримських чабанів, зокрема про елементи костюма та речі, які доповнювали загальний образ вівчарів, висвітлені в роботах як вищезазначених авторів, так і в напрацюваннях дослідників ХІХ – початку ХХ ст., а також в публікаціях сучасних фахівців. Зазначимо, що більшість з них під час аналізу костюма, насамперед нижнього та верхнього одягу (Ф. М. Домбровський [11, с. 159-170], А. М. Демідов [10], Г. Радде [26, с. 397-401], П. Дудоров [16], Б. О. Куфтін [17, с. 22-31], У. А. Боданінський [4, с. 52-82], Л. І. Рославцева [28], О. А. Желтухіна [12, с. 22-29] та ін.), головних уборів і взуття (О. Орловська [15], Д. О. Осіпов [23], О. В. Черкасов [36] та ін.) основну увагу приділили матеріалам виготовлення цих елементів, а також специфіці крою та способам носіння.

Дослідження джерел та спеціальної літератури показали, що вивчення особливостей чабанського життя і побуту на Чатир-Дазі має важливе значення та наукову цінність, тому метою статті є систематизація і комплексний аналіз матеріалу, предметом дослідження якого виступає повсякденна культура кримських вівчарів XIX – початку XX ст. У роботі будуть виявлені найменш вивчені питання традиційно-побутової культури вівчарів Криму: маршрути підйому отар у супроводі чабанів на плато Чатир-Дагу, особливості професії чабанів, пов'язані з рельєфом місцевості та своєрідними природно-кліматичними умовами вищезазначеного гірського масиву, а також соціально-вікова характеристика овечих пастухів та їх обов'язки і форма оплати праці та інше. Окрім того, будуть детально розглянуті умови побутування вівчарів на плато і проаналізовані специфічні ознаки чабанського костюма у зазначений період.

У Криму мандрівники та очевидці відзначали декілька гірських маршрутів проходження чабанів з отарами, напрямок яких залежав від сезону і наявності підніжного корму. Про сезонність випасу кримських овець свідчило наступне народне прислів'я: «Козу корсенг яз балур, черенг корсенг куз болур» (Побачиш ягнят – настало літо, побачиш копиці – настала осінь) [3, с. 65]. На початку весни овець із степових районів Криму чабани випасали на своїх пасовиськах. Починаючи з травня або червня в степу повністю вигорала зелена трава і вівчарям доводилося переганяти свої отари ближче до передгір'я та підніматися на Яйлу (частіше на гору Чатир-Даг) і там знаходитися до пізньої осені (лише отари з вівцями смушевої породи залишалися у степах біля Євпаторії та Керчі). Отари з передгірських і південнобережних районів також наприкінці весни у супроводі своїх чабанів піднімалися на Яйлу (Бабуган-Яйла, Демерджи-Яйла, Карабі-Яйла та на Яйлу Чатир-Дагу) і знаходилися там до перших морозів [19, с. 227].

Яйла – пояс гірських лугових степів (гірсько-лучні ґрунти), вони мають вигляд пласкої безлісої вершини-пасовиська, яка розташована на кримських гірських масивах. Як правило відсутність лісів на Чатир-Даг-яйлі пояснюється більшістю вчених вертикальною зональністю, розвитком карсту і браком вологи. На початку

і в середині весни частим явищем у зазначеній місцевості були густі тумани і сильні зливи, але вже у травні сонце починало добре прогрівати повітря і землю. З настанням тепла і подальшого покращення погодних умов наприкінці весни (у травні) у чабанів з'являлася можливість протягом цього періоду 2-3 рази піднятися на вершини гір задля перевірки необхідних умов випасу худоби і вже після цього готуватися до випасу отар на Яйлі. Після перевірки загального стану пасовищ і природних умов на плато усіх кіз і овець з навколишніх населених пунктів чабани збирали і гнали на гірські луки. Очевидці зазначали, що в цей час по всіх «богазах» (гірських проходах) і шосе тяглися невеликі стада до заздалегідь визначених для населених пунктів спеціально закріплених за ними місць-стоянок «кош» на певній Яйлі, мешканці яких мали свою частку землі для випасу своїх отар [19, с. 227].

Як відомо з джерел того часу, літо на плато Чатир-Даг-яйли було прохолодним (середньомісячна температура липня була +15 °С) і зима наступала рано: з кінця серпня вже починали йти дощі, а в жовтні рясно випадав сніг. Яйла затримувала вітри для своїх південних схилів, але на плато вони були дуже сильними, здимали гори снігової курави й засипали усе пасовисько та прірви протягом усієї зими [34, с. 87-88]. Тому з початком сильних морозів та снігопадів усі чабани спускалися назад з гірських пасовищ і поверталися у свої населені пункти. Зауважимо, що деякі чабани з передгір'я та Південного узбережжя Криму зі своїми отарами іноді не поверталися додому, а далі перекочувували в степову південно-західну частину півострова ближче до моря (район Севастополя) і завдяки більш м'якому клімату там перебували всю зиму [2, с. 279; 15, с. 103; 19, с. 33, 227; 24, с. 53; 34, с. 87-88, 94, 101].

Між Бабуган-Яйлою і Демерджі-Яйлою знаходяться відроги Чатир-Дагу, що відокремлені із заходу від Бабуган-Яйли глибоким проходом-прорізом – Кебіт-Богазом, а зі сходу – Ангар-Богазом. Ангарський перевал відокремлює Чатир-Даг від Карабі-Яйли [2, с. 371]. Чатир-Даг – це платоподібний гірський масив у формі неправильного чотирикутника, знаходиться у Головній гряді Кримських гір і має плато, Чатир-Даг-яйлу та гірський хребет. Довжина його плоскогір'я з півночі на південь складає 10 км,

а ширина із заходу на схід – близько 4 км. Яйла Чатир-Дагу знаходиться з південної сторони і має три вершини. Верхнє плато гори – нерівна площадка між скелями Ангар-Бурун (1453 м) зі сходу і значно вищим Еклізі-Бурун (1527 м) (за висотою це п'ята вершина Криму) із заходу. Середнє плато зазначеного гірського масиву або тераси набагато ширше верхньої Яйли, а третій уступ трохи нижче другого. Відзначимо також, що південно-східний бік Чатир-Дагу вищий північно-західного. Як зазначали очевидці, спуск на друге плато Чатир-Дагу був важчий за підйом, а за ним йшла рівнина, яка непомітно знижувалася з північної сторони [2, с. 371, 377].

Трав'яниста рослинність нижнього і верхнього плато носить лучно-степовий характер. У місцях більш посушливих, з підвищеною кількістю тепла і нестійким режимом зволоження була поширена гірничо-степова рослинність. Як зазначають очевидці, ці плато Чатир-Дагу були найкращими пасовищами для малих жуйних тварин (овець, кіз), тому що там зазвичай росли різноманітні трави, які пристосувалися до посушливих умов, наприклад, типчак, конюшина, стоколос, пирій, осока, чебрець, костриця, ковил та інші. Тут також було декілька невеликих печер, які використовували чабани, переховуючись з отарами під час негоди. Зазначимо, що для таких потреб особливим попитом у кримських вівчарів користувалася печера Артич-Коба [34, с. 101, 110].

Спираючись на письмові свідчення очевидців, виділимо також головні пішохідні маршрути ХІХ – початку ХХ ст., за якими зазвичай піднімалися мандрівники і чабани на гірський масив Чатир-Дагу. Найзручніший шлях на вершину з південного боку проходив через с. Корбекли (с. Ізобільне, Міський округ Алушти), коли подорожні піднімалися на вершину гори з півдня. Цю відстань від Алушти до с. Корбекли мандрівники вимірювали у 7 верст (близько 7,5 км), причому звідти до чабанської кошари (стоянки) необхідно було пройти ще 4,5 версти (близько 4,8 км). Далі від кошари до печер уздовж плато – ще 6,5 верст (майже 7 км). Крім того, біля підніжжя Чатир-Дагу на шосе знаходилася поштова станція Таушан-Базар (Заячий базар), звідки проходила вузька стежка на друге плато до вершини і далі до печер

[2, с. 373, 381]. Таким чином, якщо треба було йти південним шляхом від Алушти до своєї кошари на плато, то чабани проходили відстань близько 12,3 км, а під час переходу від Алушти до печер на середньому плато і до трав'яних луків на західній вершині Еклізі-Бурун вівчари долали відстань приблизно у 20 км.

З боку м. Сімферополь також було два північних шляхи: перший – від с. Біюк-Янкой (з півночі від Чатир-Дагу, нині с. Мармурове, Сімферопольський район), де із західної сторони проходила «мажарна» дорога (транспортна) у с. Корбекли, а далі був поворот і підйом пасовищ; другий шлях – від с. Чевке і с. Аян (біля північного підніжжя Чатир-Дагу, поблизу витoku р. Салгир, Сімферопольський район) зі східної сторони, а також інші дрібні стежки. Зазначені вище маршрути приводили спочатку усіх подорожніх до печер на середньому плато. Як відзначали мандрівники, підйом цими стежками був легшим, ніж з південної сторони гірського масиву [2, с. 381]. Не дивлячись на те, що у степовій зоні до сприятливих факторів розведення овець можна було віднести наявність великих територій сільськогосподарських угідь, призначених для випасу отар, проте вони мали короткий період природного травостою. Це змушувало чабанів степового Криму також переганяти отари на Яйлу, зокрема на Чатир-Даг [2, с. 280; 22, с. 97; 34, с. 101]. Переваги Чатир-Даг-яйли в природно-кліматичних умовах (широкі пасовиська, соковиті трави влітку, велика кількість водних джерел, безліч печер для укриття отар і пастухів від негоди і спеки) визначили її провідну роль у розвитку даної галузі господарства. Подорожуючі особливо наголошували на тому, що випас овець на вищевказаній Яйлі сприяв збереженню якості їхньої тонкої і довгої вовни [24, с. 53; 32, с. 87]. Таким чином, пасовиська цього гірського масиву як спільні володіння степових, передгірських і південнобережних вівчарів могли сприяти успішному функціонуванню самого інституту чабанства і виступати центром комунікацій та взаємодії між пастухами овець – насамперед представниками трьох різних етнічних груп кримсько-татарського народу відповідно.

Зазвичай у багатого господаря-вівчаря були десятки тисяч овець. Так, у першій половині ХІХ ст. на Чатир-Дазі налічувалося

до 35 отар овець і по декілька тисяч кожна, причому отари також розбивалися на окремі стада (стадо в Криму налічувало від 1200 до 2000 овець). Як правило, усі господарі таврували овець особливим родовим знаком (тамгою) і залишали до осені в горах під наглядом чабанів, які восени за допомогою цього розпізнавального символу повертали отари хазяїну назад. Кожне стадо мало свого керівника (поводиря) – чабана, який наглядав за вівцями протягом усього періоду перебування на Яйлі і лише він був відповідальний за збереження усього поголів'я овець [19, с. 33, 225, 256-257]. Керувати такою великою кількістю тварин майже півроку в степу чи в горах могли лише досвідчені, спеціально підготовлені люди, кількість яких чітко регламентувалася. З приводу цього у Криму казали наступне: «Чобан коп болган йерде кой арам олер» (Де багато пастухів, там всі вівці загинуть) [3, с. 53; 22, с. 97-98].

У соціальному інституті кримського чабанства для керування отари овець існувала особлива трирівнева ієрархічна організація: отаман – головний чабан (старший за віком і найбільш досвідчений пастух всієї отари, займався керівництвом свого колективу і всіма організаційно-господарськими питаннями чабанського побуту); на другому рівні знаходилися декілька чабанів (середнього і молодшого віку чоловіки, які займалися випасом закріплених за ними стад овець) і чабан-кухар (в його обов'язки входило приготування їжі і доставка на мажарі, запряженій волами, провіанту в кошару, а також ліків для овець і палива для вогнища), підпорядкованих безпосередньо отаману. Слід мати на увазі, що для вівчарів на Еклізі-Бурун доставка речей помічниками кухаря відбувалася за допомогою ручної поклажі пішки або верхи на конях. На третьому рівні знаходилися молодші чабани-підпаски (хлопчики-підлітки, підлеглі як отаману отари, так і своїм чабанам – старшим пастухам у певних стадах овець, які допомагали старшим вівчарям у випасі домашньої худоби). Відзначимо також, що якою малою не була б отара, для неї призначалися свої чабани, підпаски та отаман [1; 13, с. 61; 14, с. 264, 267, 270; 15, с. 105; 19, с. 233, 244, 248, 251-252, 256; 35, с. 37; 37, с. 232].

Усі клопоти господаря овець зазвичай були спрямовані лише на пошук надійного головного чабана, якому можна було б довірити отару, оскільки отаман сам шукав собі помічників-чабанів і особисто вимагав з них детального звіту за виконану роботу. В обов'язки керівника-отамана входило багато функцій: розпорядження грошовими коштами на облаштування житла, отримання від господаря їстівних припасів та одягу для чабанів, збір овечого молока і приготування молочних продуктів, призначених для продажу. Якщо виникала проблема, що стосувалася не однієї, а кількох сусідніх отар, то вирішував її найстарший і шановний отаман. Усіма чабанами визнавалося головне правило «Про севляди оле» (Він так сказав), тому рішення шановного отамана не заперечувалося і виконувалося одразу [14, с. 267, 269-270; 19, с. 252, 257].

Через всі труднощі, пов'язані з випасом худоби, у чабана було два головних завдання – зберегти чисельність поголів'я і створити умови вівцям для їх плодючості, а засоби виконання залежали від нього самого. Вівчаря лише зрідка контролювали, але якщо він погано виконував свою роботу, тоді йому за рішенням загальних зборів всіх чабанів на чолі з найстаршими отаманами забороняли надалі займатися чабанством і відправляли додому. На зборах чабани і отамани мали право вигнання зі свого пасушого середовища вівчаря, якщо той виявлявся шахраєм «яладжі» або крадієм «хирсиз» [14, с. 269, 274; 19, с. 256; 34, с. 94]. Таким чином, випас овець – це відповідальна, виснажлива та кропітка праця на гірських висотах під палючим сонцем, зливою або під снігопадом. У цих складних погодних умовах чабани невпинно стежили за тим, щоб їхні овечі стада безпечно паслися на соковитих пасовищах, тварини не хворіли і не переохолоджувалися, не губилися між скелями, не були здобиччю злодіїв та не зазнали нападу хижих звірів і птахів (вовків, лисиць, орлів) [14, с. 274; 29, с. 56-57].

Слід зазначити, що усі чабани в якості оплати замість грошей отримували певне число овець. Як правило, залежно від статусу, досвіду роботи, особистих професійних якостей, чисельності отари і за загальним договором з господарем вівчарі за свою роботу отримували наступну кількість овець за рік: молодші ча-

бани-підпаски – 3-5 овець, дорослі чабани – 10-20 овець, отамани отримували до сотні овець. Вівці пастуха залишалися в стаді господаря, поки чабан знаходився при ньому. Оберігаючи стада господаря, він оберігав і свою власність, тому був не простим найманцем, а вважався пайовиком і мав безпосереднє відношення до майна господаря. Чим краще був догляд за стадом, тим вдаліше воно збільшувалося і менше гинуло овець. Тому власна вигода змушувала чабана в більшості випадків бути старанним і чесним працівником [14, с. 270; 15, с. 105; 19, с. 255-256].

Як правило, чабани повинні були впізнавати за зовнішнім виглядом кожну вівцю або барана зі свого стада. Вівчарі щоразу не рахували овець, а просто переглядали їх ввечері і вранці, причому одразу помічали всіх відсутніх тварин. Безпосередній підрахунок овець проводився в особливих випадках і лише головним чабаном, який відбувався у визначені строки з метою обліку та перевірки підпорядкованих йому чабанів з отарами. Отаман обов'язково рахував овець після того, як вони зі степу переходили в гори. Причому, підрахунку найчастіше за все піддавалися ті стада, де працювали молоді недосвідчені чабани (нові чабани повинні були знати точну кількість своїх овець, їм на палиці робили позначки біля гачка для овець-маток, з іншого кінця – ягнят, посередині місце для цапів та баранів із стада) У зв'язку з цим серед чабанів існувало народне повір'я, де перерахунок овець вважався небезпечною справою, тому що після проведення цього процесу від отари немов би «відлітало благословіння» і приходила біда. Зазначене правило регламентувало поведінку чабана, причому невиконання останнім даних рекомендацій сприймалося як порушення. Саме тому жоден чабан ніколи не повідомляв точну кількість овець в отарі і не дозволяв їх перерахунок іншим особам, окрім отамана, він лише міг сказати: «Хвала Аллаху, є!» [14, с. 315; 19, с. 256; 8, с. 147-148].

У Кримських горах вівчарі переховувалися від негоди та ночували у тимчасових чабанських низьких хатинках «кошах» (постійних стоянках), побудованих із каменю, землі та накритих зверху гілками і травою. Як правило, будували лише три стіни цієї споруди, а четвертою слугувала скеля гори. На даху в коші

був невеликий отвір-димохід, а навкруги будови робили загін для овець. На підлозі в кошах лежали невичинені овечі шкіри, які слугували чабанам за постіль, а на стінах розташовувалися необхідний посуд та інші господарські речі. Тут отамани у великих пласких котлах ночами варили на кострі овечий сир-бринзу на продаж. Знаходилися подібні коши у різних місцях: частіше на нижньому плато, але були і біля Еклізі-Буруна на верхньому плато, також облаштовувалися безпосередньо у середині будь-якої зручній печері. Наприклад, у 1917 р. печера Сулу-Коба (Холодна печера) була головною стоянкою, де розміщувалося до 17-20 тисяч овець (приблизно 9 отар) [2, с. 280, 373, 376; 14, с. 318; 15, с. 104; 19, с. 245, 248, 250; 31, с. 227].

Раціон кримських вівчарів був простим, але достатньо поживним. Більшість подорожуючих у своїх нотатках згадувала про наступні основні страви та напої:

а) з кип'яченого молока – сир брусковий (ділився на шари, мав ніжний вершковий смак) і «кожуховий» (назва від способу приготування – знімали цілком овечу шкіру як кожух, туго набивали її шматками просоленого сиру, який щодня обливали парним овечим молоком, овечу шкіру міцно зав'язували і ставили на місяць в сухе місце, коли маса тверділа, тоді сир був готовим до споживання) [7, с. 57; 34, с. 94]; «каймак'» (товстий шар затверділих вершків або вершкових пінок, знятих з овечого молока під час варіння сиру, вони готувалися на слабкому вогні, їх використовували замість масла, часто їли «каймак'» охолодженим, попередньо розрізавши його на шматочки [7, с. 57; 19, с. 250];

б) з кислого молока – «катик'» (зсіле овече кисле молоко, схоже на сир, чабани часто вживали його замість хліба) [19, с. 250; 34, с. 93];

в) з м'яса (баранини) – «суджук» (копчена ковбаса), «пастирма» (копчене або засушене м'ясо, попередньо оброблене сіллю і спеціями, наприклад, часником та перцем); «кокач» (засушене на сонці м'ясо, яке розрізали на дрібні шматочки та смажили на сковороді або на вугіллях) [7, с. 57].

г) з круп – різні каші з пшениці, проса та ін. з овочами, зеленню, цибулею або на овечому молоці [19, с. 249].

д) напої – чай, вода (взимку тала вода зі снігу), овече молоко, «язма» («катик'»), який легко розчиняли у воді, його підсолювали, додавали товчений часник і використовували замість сметани для забілювання їжі або просто пили як прохолоджувальний напій замість води або чаю). Якщо водне джерело було далеко від чабанів, то замість глечиків воду наливали у бурдюки – мішки, зшиті з цільної шкури тварини (вівці, кози) – вовною всередину, – і вже в них зберігали воду. Зауважимо, що талу воду чабани Чатир-Дагу брали зі снігової ями, яка була на дні глибокого яру. Так, наприклад, печера Кар-Коба (Снігова) була єдиним джерелом питної води [2, с. 280, 376; 15, с. 83; 19, с. 249, 268-269].

Свій характерний професійний образ чабани отримали завдяки специфічним ознакам костюма і особливим атрибутам, без яких вони не впоралися б зі своєю щоденною працею. У залежності від рельєфу місцевості, сезонного характеру випасу худоби, швидкої зміни погодних умов (особливо температури повітря в горах), а також матеріального забезпечення чабанів використовувалися у побуті хоч і прості, але теплі та зручні речі. Найчастіше за все головними матеріалами виготовлення вбрання були безпосередньо вовна, овчина та шкіра овець. Зазначимо, що літні елементи одягу повинні були бути з легкої тканини, хоча і не дуже тонкої, яка б легко пропускала сонячні промені для збалансованого теплообміну тіла людини із зовнішнім середовищем.

Найпрактичнішою основою серед усіх варіантів для пошиву нижнього одягу було сіре або коричневе вовняне домоткане полотно [1; 2, с. 277; 33, с. 42; 35, с. 36]. Слід зауважити, що натуральні вовняні тканини виконували важливі функції проникнення тепла та відведення вологи з поверхні тіла, залишаючись при цьому сухими на дотик. Без даної властивості одягу людина, перебуваючи довго у складних гірських умовах, могла б одразу замерзнути і захворіти від переохолодження [6, с. 729]. Тому вовняна тканина для нижнього одягу (тунікоподібних сорочок «кольмек» та шаровар з широким кроком «шальвар») у чабанів використовувалася також і в холодну погоду. Влітку нижній одяг міг бути лляним чи бавовняним, особливо ці матеріали зустрічалися у вбранні степових чабанів [11, с. 166; 12, с. 23]. Щоб покращити певні власти-

вості чабанського літнього одягу, його могли мазати дьогтем або конопляною олією. Так, після дьогтю полотно ставало твердим і міцним як шкіра і добре захищало від укусів комах. Зауважимо, що штани для кримських чабанів також часто шили з овчини (вовною всередину) або зі шкіри дорослої вівці [14, с. 295; 15, с. 104; 16, с. 21; 28, с. 25; 35, с. 36]. Тунікоподібні сорочки носили з горизонтальним воротом і центральним грудним вертикальним розрізом, ранні варіанти були без коміра (голошейки), у середині XIX ст. у сорочок з'являється комір-стійка. Чоловічі «кольмек» шили з довгими та широкими рукавами, вони були довжиною до стегон і заправлялися в штани [25, с. 175; 28, с. 19; 30, с. 79-80]. Кримські вівчарі традиційно носили лляні або вовняні штани «з широким кроком» (шаровари) зі вставкою (трикутною, прямокутною, ромбоподібною), які кріпилися за допомогою тонкого пояса-шнурка без твердої основи «учкур» (шнур для затягування шароварів), який протягували крізь особливу складку, пришиту вздовж верхнього краю шароварів. Зав'язували цей шнурок спереду на невеликий вузол, який ховали під внутрішніми складками штанів. Через специфіку тривалого перебування кримських вівчарів на пасовищах гірського масиву чабанські штани мали певні конструктивні особливості: були довгими (холощі сягали щиколоток), шилися досить широкими на талії та вільними в області стегон, з широкими складками, а також кроїлися із внутрішніми боковими глибокими кишнями [20, с. 599; 26, с. 399; 28, с. 20, 25, 36].

Поверх сорочок чабани носили короткі приталені куртки «мійтан» (довжиною до талії) зі смугастої тканини і з овчини (у період заморозків, пізньою осінню), а також короткі нагольні кожушки «тончук». «Мійтан» мали грудний виріз мисом, довгі вузькі рукави, комірець-стійку, були одnobортними, застібалися встик на частий ряд гудзиків. На початку XX ст. у чабанів зустрічалися куртки з двома накладними кишнями, які розташовувалися внизу на обох полах. Нагольні кожушки шили, як правило, з невичиненої овчини степової породи овець «чонтук». Вони були довжиною до стегон, з довгими вузькими рукавами та відкладним широким коміром. «Тончук» носили поверх курток як розпашний

одяг, іноді підперезували поясом. Краї бортів, комір та низ рукавів «тончук» могли декоруватися полозою овечого хутра, яка виходила з внутрішньої сторони виробу [4, с. 62; 17, с. 26; 27, с. 39; 35, с. 42]. Зазначимо, що короткі кожушки не зігрівали ноги і тому чабани вимушені були у холодну погоду утеплювали їх штанами з овчини (вовною всередину). Проте у гірських умовах проживання використання більш легких і теплих коротких кожушків у побуті чабанів було вкрай необхідним. У довгополому верхньому одязі (шубі) їм було б незручно ходити по гірських стежках, тому що шуби через довжину виробу (до колін або до п'ят) уповільнювали ходу під час підйому, а також вівчарі могли чіплятися нижньою частиною виробу (подолом) і краями довгих рукавів за колючі чагарники і тим самим швидко псувати овчину.

У негоду чабани надягали широкий довгий суконний плащ-дошовик «узун-чекмень». Він був довжиною до колін, шився з щільної вовняної тканини коричневого кольору і рідше з невичиненої овчини, з довгими та широкими рукавами, які закривали кисті рук. Щоб покращити властивості верхнього одягу і захистити від промокання під час зливи, його могли розмішувати у мильному розчині і далі м'якою щіткою намазували розчином оцтевого глинозему [2, с. 277; 5, с. 89; 21, с. 281; 10, с. 478; 28, с. 26-27]. Плащ носили разом з головним верхнім убором «башлик'», який мав вигляд широкого капюшона, що знімався, кроїли його з довгими вузькими кінцями-лопатами, якими часто обвивали шию і використовували як шарф. Капюшон носили поверх головного убору, він захищав обличчя і голову від сонця, вітру та опадів [2, с. 280; 5, с. 89; 10, с. 124; 17, с. 26; 31, с. 228].

Залежно від погодних умов чабани носили різноманітні головні убори. Висока гостроверха овчинна шапка «калпак» з довгим нефарбованим ворсом з вовни несмушкових порід овець «цигей» і «чонтук» була професійним і знаковим елементом у костюмі чабанів Криму. Шапка була дуже теплою, краще захищала від холоду або спеки, шилася довгим ворсом назовні, часто всередині також утеплювалася овчиною з підстриженою вовною. Зазначимо, що головною особливістю використання довгого овчинного ворсу на шкіряній основі у шапок чабанів було те, що він сприяв

ефективному захисту голови від промокання під час опадів (по довгим ворсинкам швидше стікала дощова вода або танув сніг, не пропускаючи вологу у середину шапок). Мандрівники у своїх нотатках вказували ще на одну особливість: усі чабани носили вищезазначені шапки глибоко насунутими на чоло (шапки доходили до рівня бровей) [13, с. 54; 14, с. 295; 15, с. 104; 16, с. 21; 19, с. 244, 251]. Голови у чабанів зазвичай були поголеними, тому безперечно, що матеріал виготовлення та зазначений вище спосіб носіння шапок з овчини сприяли кращому захисту голови від сильного вітру, холоду або спеки, допомагали захищати очі від яскравого сонячного світла як високо в горах, так і в степу. До того ж, під час відпочинку м'яка та велика за розмірами шапка у польових умовах могла слугувати чабанам замість подушки.

Смушеві чорні шапки «калпак» у костюмі кримських чабанів Чатир-Дагу зустрічалися рідше і використовувалися як літній або святковий елемент костюма. Основу смушевої шапки для дорослої людини складали околиш (тулія) по формі голови висотою 7-10 см та кругле пласке денце (верх шапки). Смушка – шкурка з новонароджених ягнят віком до трьох діб, вона була з особливими кільцеподібними закрученими блискучими та шовковистими на дотик завитками. Основа для вищезазначених шапок шилася з чорного хутра місцевої смушкової породи овець «малич», а підкладка – з темної тканини. Іноді у чабанів-підпасків зустрічалася також шапочка у формі усіченого циліндра або конуса «фес» без прикрас, яку обшивали різними видами тканин, наприклад, вовною або сукном червоного (XIX ст.) і пізніше чорного кольорів (на початку XX ст.) [9, с. 41-42; 25, с. 174; 27, с. 39; 28, с. 23, 27, 35].

Широкий шкіряний ремінь найчастіше червоного або коричневого кольорів на твердій основі «пуздан» у чабанів слугував за для зміцнення поясного одягу та розпашного верхнього вбрання, а також використовувався для зберігання мілких знарядь праці і необхідних предметів побуту (сумки, кресало, невеликий мішечок для зберігання речей і тютюну «кисет», затягнений шнурком і т. д.), які кріпилися за допомогою тоненьких шкіряних ремінців [13, с. 54; 15, с. 39; 35, с. 37; 36].

Загалом, слід визначити, що принцип багат шаровості (одночасне використання певної кількості різних елементів) у чабан-

ському вбранні використовувався залежно від сезону і в особливих гірських умовах перебування, мав велике значення для самих чабанів і строго дотримувався ними. Верхні шари одягу відводили вологу, провітрювали нижнє вбрання, мали високу еластичність та міцність, а головне – захищали від несприятливих погодних умов, наприклад, від дощу, снігу та вітру. Цілком зрозуміло, що для чабанів найціннішими елементами костюма вважалися смушеві шапки та широкий шкіряний пояс. Зазвичай, влітку під час роботи в кошах чабани заковували довгі рукави сорочки та працювали без шапок і курток [19, с. 267; 35, с. 37].

Під час перебування чабанів на Яйлі протягом тривалого періоду також велика увага приділялася взуттю, яке повинно було бути зручним, не натирати ноги та відповідати анатомічним особливостям будови стопи людини. Як зазначали мандрівники, для щоденного користування більша частина чабанів носила постолі «чарик», які кроїлися з одного прямокутного шматка сиром'ятної шкіри, котрий чітко співпадав з розмірами підошви і з формою ступні. Їх робили з овечої або волової невиробленої товстої, але м'якої шкіри, вони мали задник і кріплення, частіше за все були нефарбованими і мали природні світлі відтінки коричневого кольору. Залежно від конфігурації носової частини були гостроносими. Постолі зшивалися на носках і затягувалися ремінцями за допомогою морщення – стягування носка і п'ятки. У пророблені вздовж верхньої кромки отвори у самому постолі просмикувався вузький довгий ремінець (довжиною до 3 м), який спіралеподібно або навхрест переплітав ногу поверх вовняних панчо «чорап» і зав'язувався під колінами. Цей вид взуття застосовувався в місцях з теплим кліматом (більше влітку, в демісезонний період – весна-осінь). У Криму в період випасу отар не було необхідності утеплювати ноги, тому взуття головним чином служило для оберігання нижньої частини стопи від механічних пошкоджень [19, с. 244, 251; 23, с. 25; 28, с. 25]. Завдяки своїм простим конструктивним особливостям і зручним складовим частинам (низоснова із м'якої шкіри, тонкі високі вовняні панчохи «чорап», перев'язані тонкі ремінці до колін, в які заправлялися широкі холюші) «чарик» були найпоширенішим варіантом взуття серед усіх

чабанів Криму [2, с. 277; 16, с. 21; 15, с. 104, 110; 18; 23, с. 25; 36]. Найбільш забезпечені вівчарі Криму, наприклад, чабани-отамани могли також собі дозволити носити високі шкіряні чоботи на твердій підшві «чизма» чорного кольору [36].

Обов'язковими супутніми предметами чабанів під час випасу отар на пасовищах були наступні речі: довгий дерев'яний ціпок із закругленим гаком на кінці, яким було зручно ловити овець за ноги та використовувати як патерицю; ріг з дьогтем або мідним купоросом та щипчики для того, щоб надати необхідну першу медичну допомогу хворій вівці прямо на місці; ніж «пичах», який носили у футлярі, підвішуючи до пояса за допомогою ремінця [19, с. 251; 15, с. 104; 16, с. 21; 29, с. 56-57; 35, с. 37].

Невід'ємною частиною костюма чабанів виступали також мідні або срібні бляхи та срібні солдатські гудзики, які кріпилися на пояс та перев'язь (широка стрічка з тканини або шкіри, яку носили через одне плече поверх верхнього одягу, перекинувши її навскіс на протилежний бік з накладними амулетами та молитвами). Окрім того, до нижньої частини перев'язі кріпилася невелика сумка «джиздан» темного кольору, де зберігали священну книгу мусульман Коран. Якщо чабани не могли читати, вони все одно носили усюди з собою Коран як оберіг. Зазначимо, що без перев'язі з Кораном у сумці жоден чабан ніколи не виходив навіть на пасовисько до овець. У отамана в цій сумці знаходилася ще записна книга про опис загального стану поголів'я та кількість овець в отарі [3, с. 86; 16, с. 21; 19, с. 251; 35, с. 37].

Аналіз наведеного фактологічного матеріалу вказує на те, що найцінніші якості овечої вовни були відомі чабанам з давніх-давен: вона легка, міцна, добре фарбується, прядеться, а також звальюється. М'ясо, жир і молоко мали важливе значення для харчування місцевого населення і зокрема самих вівчарів. Значна частина молока використовувалася для виробництва високоякісних сирів. Тому основні напрями продуктивності у порід овець, що розводилися в Криму, були виражені достатньо чітко, а вівчарство можна назвати універсальною галуззю тваринництва.

Вовна, овчина, смушка та шкіра овець використовувалися для виготовлення елементів вбрання, головних уборів, поясів та взут-

тя. Виділимо знакові елементи професійного костюма чабанів Криму ХІХ – початку ХХ ст. :

- овчинна нефарбована гостроверха шапка «калпак»;
- верхній поясний та наплечний одяг з овчого хутра незалежно від сезону (штани, короткі куртки «мійтан», короткі кожушки «тончук»);
- шкіряний ремінь на твердій основі «пуздан»
- капюшон «башлик'» і довогополий плащ «узун-чекмень» (у дощову погоду);
- шкіряні постולי «чарик»;
- перев'язь – широка стрічка з тканини або шкіри, яку носили через одне плече поверх верхнього одягу, перекинувши її навскіс на протилежний бік з накладними амулетами та молитвами;
- сумка «джиздан» для зберігання «Корану» у всіх чабанів і з записною книгою про стан та кількість овець у отамана.

Підсумовуючи результати дослідження вбрання, можна зазначити, що на формування чабанського костюма мали істотний вплив складні гірські умови побутування, особливості праці та природно-географічний фактор. Вбрання було зручним, практичним, теплим, без зайвих елементів та майже без ювелірних прикрас. Чабанський костюм за своїми особливостями відповідав утилітарним, етичним і естетичним вимогам вівчарів даного регіону.

V. O. Hrushetska

THE TRADITIONAL CULTURE OF THE CRIMEAN SHEPHERDS OF CHATYR-DAH IN THE XIXth AND THE EARLY XXth CENTURIES: DAILY LIFE AND SUIT

The Crimean shepherds of Chatyr-Dah profession's features, their staying conditions on the pastures, the social and age characteristic were revealed in the article. The foot routes of shepherds with their flocks were refined. The Chatyr-Dah's role as an important center of shepherds culture in the Crimea was considered. The specialization, professional responsibilities and working conditions of shepherds have been studied in this . The certain elements of the daily life and specific

characters of professional suit of the shepherds in the appointed period were considered. The basic symbolic elements of the traditional suit of Crimean shepherds were identified.

***Keywords:** sheep-breeding, shepherds, Chatyr-Dah, traditional culture, the daily life, suit.*

В. О. Грушецкая

ТРАДИЦИОННАЯ КУЛЬТУРА КРЫМСКИХ ЧАБАНОВ ЧАТЫР-ДАГА XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.: ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ И КОСТЮМ

Определены особенности жизни и быта крымских чабанов Чатыр-Дага XIX – начала XX вв. Рассмотрен вопрос о роли Чатыр-Дага как важного центра развития чабанской культуры Крыма. На основе письменных источников личного происхождения уточнены пешеходные маршруты подъема на плато и охарактеризованы условия сезонного пребывания чабанов на пастбищах, связанные с рельефом местности и природно-климатическими особенностями вышеуказанного горного массива. Исследованы социально-возрастная характеристика и специализация чабанов, а также определена форма оплаты труда. Проанализированы некоторые элементы быта (жилище, пища) и специфика профессионального костюма пастухов овец, связанные с повседневной жизнью чабанов Чатыр-Дага. Определены основные знаковые элементы традиционного костюма крымских чабанов.

***Ключевые слова:** овцеводство, чабаны, Чатыр-Даг, традиционная культура, повседневная жизнь, костюм.*

Список використаної літератури та джерел

1. Абдулаева Г. Сельское хозяйство в Крымском ханстве [Электронный ресурс] / Г. Абдулаева. – Режим доступа : <http://avdet.org/node/6917> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.

2. Бесчинский А. Я. Путеводитель по Крыму / [Соч.] А. Бесчинского. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва : т-во И. Н. Кушнерев и К°, 1904. – 468 с.
3. Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурашов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 1-67.
4. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму / У. А. Боданинский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 52-82.
5. Бонч-Осмоловский Г. А. Крымские татары / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 82-97.
6. Бухтоярова В. А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. / В. А. Бухтоярова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии [сб. ст.] / ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь. – Вып. XVII. – 2011. – С. 714-741.
7. Гермоген. Таврическая епархия : Записки / Гермоген. – Псков : Тип. Губ. Правления, 1887. – 520 с.
8. Гимбатова М. Б. Магические представления в поведенческой культуре ногайцев (XIX – начало XX вв.) / М. Б. Гимбатова // Лавровский сборник : Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006-2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2007. – С. 147-149.
9. Грушецька В. О. Головний убір «фес» як невід’ємна частина традиційного костюму кримських татар, караїмів та кримчаків (XIX – початок XX ст.) / В. О. Грушецька // Етнічна культура в глобалізованому світі. Збірка наукових праць Третньої та Четвертої Міжнародних наукових

- конференцій студентів, аспірантів та молодих вчених / Колектив авторів. – Одеса : 2015. – С. 39-50.
10. Демидов А. Н. Путешествие в южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию в 1837 г. / А. Н. Демидов. – М. : тип. А. Семена, 1853 г. – 543 с.
 11. Домбровский Ф. М. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма / Ф. М. Домбровский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 159-170.
 12. Желтухина О. А. Национальная одежда крымских татар в XIX – XX вв. / О. А. Желтухина // V Дмитриевские чтения: История Крыма : Факты, документы, коллекции, литературоведение, мемуары: сб. науч. ст. – Ялта : ЯГОИЛМ, 2001. – С. 22-29.
 13. Живописная Россия. – Т. 5. – Ч.2. – СПб. ; М., 1898. – 298 с.
 14. Качиони С. А. В дебрях Крыма / С. А. Качиони. – Петроград : Изд-во Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1917. – 609 с.
 15. Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М. : Типогр. И. Д. Сытина, 1911. – 216 с.
 16. Крым и крымские татары : Очерк / сост. П. Дудоров. – Москва : М. В. Клюкин, 1911. – 56 с. – (В школе и дома : Ежемес. журн. для детей; 1911, № 3).
 17. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма / Б. А. Куфтин // Крым. – М., 1925. – № 1. – С. 22-31.
 18. Лыганова Л.А. Чарухи – традиционная обувь греков Приазовья [Электронный ресурс] / Л. А. Лыганова, Д. Ф. Пенез. – Режим доступа : <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=159> (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
 19. Марков Е. Л. Очерки Крыма : Картины крымской жизни, истории и природы / Е. Л. Марков. – Изд. 2-е. – СПб. ; М. : Тип. Т-ва М. О. Вольфъ, 1884. – 593 с.
 20. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар /

- Х. А. Монастырлы // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1. – С. 599-600.
21. Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – 572 с.
 22. Обзорение Южного берега Тавриды. В 1815 году. – Тула, 1822. – 192 с.
 23. Осипов Д.О. Обувь московской земли XII-XVIII вв. : Материалы охранных археологических исследований. Т. 7. – М. : ИА РАН, 2006. – 202 с.
 24. Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. С. Паллас. – СПб., 1795. – 72 с.
 25. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793-1794 годах / П. С. Паллас / Пер. с нем. // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Му-сульмане : крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 172-191.
 26. Радде Г. Крымские татары / Г. Радде // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 397-401.
 27. Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма : Экспортные возможности края / Н. П. Ракицкий. – М., 1926. – 47 с.
 28. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв. : Историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М. : Наука, 2000. – 104 с.
 29. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1805. – Ч. 2. – 244 с.
 30. Сухарева О. А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их

- истории и эволюции / О. А. Сухарева // Костюм народов Средней Азии : историко-этнографические очерки / ред. О. А. Сухарева. – М. : Наука, 1979. – С. 77-103.
31. Тимковский Д. Наша страна : картины природы и быта народов России / Д. Тимковский. – М. : Тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 478 с.
32. Федоров Ф. А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами : С описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами и образом жизни / Ф. А. Федоров. – СПб. : тип. Э. Веймара, 1855. – 191 с.
33. Храпунов Н. И. Крым в 1792 году в описании Иоганна-Кристиана фон Струве / Н. И. Храпунов // Этнокультурные и межконфессиональные отношения в Крыму. Серия : Межкультурный диалог : История и современность. – Вып. 2. – Симферополь, 2012. – С. 34-50.
34. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – Вып. 2. Горный Крым. – 117 с.
35. 35. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : Изд. К. И. Тихомирова, 1910. – Вып. 1. Степной Крым. – 113 с.
36. Черкасов А.В. Традиционный костюм чабана (по материалам полевых исследований материальной культуры приазовских греков в 1993 г.) [Электронный ресурс] / А. В. Черкасов. – Режим доступа : (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.
37. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. II. – 304 с.

Список скорочень

ИА РАН – Институт археологии Российской академии наук
ИТУАК – Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии
МАЭ РАН – Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук
ЯГОИЛМ – Ялтинский государственный объединенный историко-литературный музей